

KIJKEN EN NIET GEZIEN WORDEN

in het teken van mannelijkheid

Rolien van Mechelen
over

J.B.W.P. het leven van Johan Polak

door biograaf Koen Hilberdink

Gaarne bespreek ik Johan Polak gezien door de ogen van Koen Hilberdink. De hardcover uitgave is smaakvol vormgegeven. Het papieren omslag toont een zwartwit foto van Johan waarop hij tamelijk serieus in een opengeslagen boek kijkt. Ik zie een kijkende en bekeken Johan Polak. De achtergrond van de foto is huidkleurig.

Uitgangspunt is de hypothese dat je eerst gezien moet worden om jezelf te kunnen zien. Johan ziet zichzelf zo:

'Ik ben joods, ik ben homoseksueel, zo lelijk als een paard, en ik ben miljonair. Je denkt toch niet dat ik iets moois van mensen te verwachten heb.'

Daar valt nog wel wat aan toe te voegen. Hoewel Joods, groeide hij seculier op en werd zich dat pas bewust door de Tweede Wereldoorlog.

Uit de kast was bijna niemand in die tijd. Hij zal zich ontpoppen als een voorvechter van de homo-emancipatie.

Johan is een grote en daarmee fysiek aanwezige man. Hij heeft een diepe stem en spreekt het ABN van het welgestelde milieu in het Amsterdam Zuid uit die tijd.

Hij kleedt zich al op de middelbare school ouderwets deftig in driedelig pak. Door vast te houden aan die eigen stijl wordt hij uiteindelijk weer modern.

Hij gebruikt zijn geld in vriendschappelijke relaties om afstand en nabijheid te reguleren. Hoewel soms gierig, faciliteert hij anderen royaal, denk aan Rob van Gennep en later de jongens waar hij een relatie mee heeft. Zijn smetvrees en angsten zet hij om in prachtig uitgegeven negentiende-eeuwse boeken.

Johan was naar eigen zeggen bibliooseksueel, hij ging met zijn boeken naar bed. Maar dat was niet het enige, hij bedekte de muren van zijn woningen altijd en allemaal van boven tot onder met boeken in kasten.

Zou je kunnen zeggen dat zijn fascinatie voor boeken een verslaving was? Of dat hij muren van boeken metselde in al zijn huizen ter bescherming van zichzelf?

Maar goed. Om überhaupt iets te kunnen zeggen over Polak lees ik zorgvuldig en aandachtig de biografie met Gleichschwebende Aufmerksamkeit. Gelijkzwevende aandacht is een technische richtlijn voor het psychoanalytisch luisteren: de analyticus luistert neutraal en geeft geen voorkeur aan de ene uitlating van de analysant boven de andere. Anders gezegd: de analyticus fixeert zich niet op iets bepaalds. Deze manier van luisteren geeft het onbewuste van de analysant ruimte om zo vrij mogelijk te ontvangen wat de analysant probeert te zeggen. Pas nadat alle informatie is bezonken, duiken beelden of woorden op die mij het meest treffen. Uit ervaring weet ik dat juist deze beelden met ingewikkeld vaak verborgen gevoel beladen zijn. Met deze beelden ga ik aan de slag.

- Als eerste komt de scène met Frits Staal in de Parijse hotelkamer bovendrijven. De scène waar de 24-jarige Johan aan Frits Staal vraagt zich poedelnaakt uit te kleden zodat Johan naar hem kan kijken. Frits doet het zonder tegen te stribbelen en laat zich gezeten op een tafel rustig bekijken. Verder niets. Met Hans Plomp, Leo Gillet en Rik van Dam herhalen zich eenzelfde soort ensceneringen, maar dan meer geërotiseerd. Aan die eerste keer met Frits Staal ligt nog geen erotisch verlangen ten grondslag. Johan kan rustig naar het mannelijke lichaam van Frits kijken. *(Ik vraag me wel af Frits terugkijkt, maar daar staat niets over in de biografie.)* In ieder geval ziet Johan een man die tevreden en op zijn gemak is met zichzelf en hij lijkt dit beeld te incorporeren.
- De tweede scène betreft de enige bewaard gebleven droom, het is een repeterende droom over de familie Bruske. Johan heeft lang last gehad van deze droom. Ook deze droom gaat over kijken en (niet) gezien worden. Ik zal deze droom straks analyseren.
- De derde scène speelt in de vroege ochtend van 21 juni 1943. Johan komt met zijn moeder en enkele familieleden aan in Westerbork.

'Na aankomst volgde een urenlange inschrijvingsprocedure, uitgevoerd door leden van de Joodse Raad, die van Johan en zijn familie het persoonsbewijs in beslag namen en daarvoor in de plaats een kampkaart gaven. Zijn moeder raakte daardoor zo van slag dat ze

teruggave van het document eiste. Dit beeld van zijn radeloze en boze moeder tegenover onwelwillende leden van de Joodse Raad raakte Johan nooit meer kwijt.'

Zijn moeder is woedend en overstuur van de hele toestand.
Hoe kunnen we begrijpen dat juist het verlies van haar identiteitsbewijs haar radeloos en overstuur maakte? Had ze het identiteitsbewijs nodig om iemand te zijn? Worstelen moeder en Johan met dezelfde problemen? Kunnen we van een symbiotische relatie spreken?

In ieder geval ontvouwt zich het thema van deze lezing: Je kunt pas bestaan als je gezien wordt en om gezien te worden moet je jezelf kunnen zien. Bij Johan duurt het lang voor hij de draai vindt in zijn leven. Dat hij 11 jaar in analyse is geweest bij mevrouw Lien Groen-Van Beverwijk zal hem zeker geholpen hebben. Geert van Oorschoot draagt ook zijn steentje bij aan dat zien en gezien worden. Johan zegt tegen hem:

'Ik zag je daar bezig, je liet me altijd de prachtigste boeken zien. Ik dacht dat wil ik zelf ook gaan doen.'

Waar komt dat kijken en (niet) gezien worden vandaan?

De pasgeboren baby is een tabula rasa, een onbeschreven blad en is volledig afhankelijk van verzorging om in leven te blijven. Zo moeilijk is het niet, iedereen die wel eens met een baby te maken heeft zal het herkennen. De ontdekking van de spiegelneuronen leert ons: Baby huult en als bij toverslag verschijnt moeder, vader of verzorger in zijn blikveld, maakt troostende geluidjes en zegt herhaaldelijk met een lief lachend gezicht en met een stem speciaal gemaakt voor babytaal: 'heb je honger of moet mama jou een schoon luiertje omdoen?' Het lijkt zo eenvoudig, maar deze intieme interactie, is van groot belang om te leren wat we voelen en te weten dat er een ander is. Deze specifieke vorm van interactie legt de basis voor het aangaan van relaties.

Ik beschrijf de verschillende hechtings- en identificatiefiguren voor Johan:

Ten eerste grootmoeder Betsy Schwarz – Vlek

'Op vrijdagavond, het begin van de sjabbat, dineerden ze in het huis van Johans grootmoeder Betsy Schwarz - Vles aan de Oranje Nassaulaan aan de rand van het Vondelpark. Met familieleden zaten ze dan aan een prachtig gedekte tafel en bespraken de grote en kleine zaken van de wereld. Het samenzijn met de familie bood Johan een belangrijk gevoel van geborgenheid. Daarin speelde zijn grootmoeder een belangrijke rol. De kinderen zaten aan de kindertafel.

Johans oren waren gericht op de gesprekken van de volwassenen, woorden en meningen die hij als een spons opzoog.'

Binnen de veilige familiesetting zijn de gesprekken niet toegespitst op de kinderdingen waar de kleine Johan mee bezig was, of waar hij aan toe was. Bovendien is het de vraag of de volwassenen het doorhadden dat hij meeluisterde. Of zij Johan überhaupt opmerkten.

Voor Johans ontwikkeling en identiteit is het belangrijk dat hij door oma Betsy opgenomen wordt in het welgestelde joodse familielevens in het Amsterdam Zuid van die tijd. Hoewel hij seculier opgroeide is hij gevoed met liefde voor de rijke tradities uit de Joodse cultuur. Grootmoeder zelf mocht er zijn, ze was een knappe verschijning, er was sprake van een weelderige boezem en veel aanbidders. Ze was de muze van toneelschrijver Herman Heijermans, al mocht ze niet met hem trouwen omdat Heijermans zakelijk geen succes had. Maar in ieder geval zal deze grootmoeder een overrompelende aanwezigheid zijn geweest in het leven van de kleine Johan.

Ten tweede moeder Sara Polak – Schwarz

'Johans moeder had als geboren dame van stand weinig scholing genoten, een betrekking was voor vrouwen uit die kringen in die tijd niet nodig, en ze was nauwelijks geïnteresseerd in maatschappelijke kwesties. Sara stond 'naast' het echte leven dat zich buiten Amsterdam Zuid afspeelde en waarover ze vooral via haar echtgenoot verhalen hoorde.'

Moeder was door haar opvoeding 'maatschappelijk' uitgeschakeld, maar ook thuis was ze dagenlang niet beschikbaar door hevige migraineaanvallen waarbij ze excessief overgaf. Ze was daarvoor bij Van der Chijs in psychoanalyse waarna zij klachtenvrij bleef tot van der Chijs overleed. Toen begon het allemaal weer opnieuw. Moeder kon alleen in lichamelijke klachten haar lijden uitdrukken. Het blijft bij somatiseren, het lukt haar niet om daarbovenuit te stijgen en erachter te komen wat ze probeert te zeggen met haar fysieke lijden. In de biografie wordt vaak verteld dat Johan uitgebreid en hinderlijk langdurig sprak over zijn kwalen en zwakheden. Zijn lichamelijke gesteldheid is en blijft gedurende zijn hele leven een bron van zorg en bekommernis. Het lijkt ook voor hem niet mogelijk daarover te reflecteren en de emotionele of psychologische betekenis te onderkennen.

Imiteert Johan Moeder met het somatiseren? Was het onderdeel van zijn hechting aan haar? Was hij niet vertrouwd met zijn eigen lichaam? Denkt hij dat er iets niet goed is met hem? Sluit het aan bij zijn onderdrukte homoseksuele gevoelens? Begrijpt hij daardoor niet hoe zijn lichaam werkt? Of gaat het over het geassimileerd opgroeien en pas na de oorlog Jood zijn? Een deel van het antwoord ligt misschien in de opmerking dat hij tijdens de onderduik tussen zijn veertiende en zestiende met moeder 2 jaar een kamer deelt. Hij vertelt later dat hij daardoor zijn eigen seksualiteit niet kan

exploreren. Zijn broer Rob zal, als ze elkaar na de oorlog weer zien, geschokt constateren dat Johan in deze periode is opgegroeid van een jongetje tot een man met een lang gezicht en vlezige handen.

Is dit misschien een antwoord op de vraag of hij als baby voldoende gespiegeld is? Voldoende gezien is? Kunnen we zeggen dat moeder hem niet kon voordoen, zelfs in de weg stond bij het zich eigen maken van zijn lichaam?

Wel vreemd trouwens, want Moeder gaat een relatie aan met John Andriessse in de kamer die zij tijdens de onderduik met Johan deelt. Hij heeft daar niets van gemerkt.

In ieder geval kunnen moeder en zoon zich niet losrukken uit het somatiseren. Ze vinden geen vorm om betekenis aan hun klachten te geven. Al zou je wel kunnen zeggen dat Johan met het driftig verzamelen van HANDSchriften misschien in de buurt kwam van het 'letterlijk sublimeren' van zijn om klachten. Het ging immers om een hand en die hand schrijft en is daarmee een instrument geworden waarmee iets gezegd kan worden. Die hand kan trouwens ook gebruikt worden om 'driftig' te masturberen.

Moeder komt uit een rijke familie. Zij heeft inkomsten uit het familiebedrijf Polak&Schwarz, een geur- en smaakstoffenfabriek in Zaandam. Ineens herinner ik me dat Johan soms plompverloren vraagt:

'stink ik niet?'

Of,

'stink ik uit mijn mond?'

Verborgen achter deze woorden zit misschien de gedachte: kom niet te dichtbij, of kom ik te dichtbij? Als zijn rijkdom voortkomend uit het familiebedrijf, al niet ongemakkelijk is voor hem, dan misschien wel dat het met geurstoffen verdiend wordt? Geur verhult immers zelfs drek! Geurstoffen zijn lucht! Gebakken lucht misschien? Hij gebruikt zijn geld in ieder geval in de relaties die hij later aangaat om nabijheid en tegelijkertijd afstand te scheppen. Over problemen met intimiteit gesproken!

En dan is er nog een punt:

In die tijd komt het geld meestal van de vader en niet van de moeder wat mogelijk tot verwarring heeft geleid over mannelijkheid en vrouwelijkheid bij Johan

Of identificeerde hij zich met zijn vader die misschien het geld van moeder uitgaf? In ieder geval deed Johan dit later als zijn uitgaven zijn eigen vermogen te boven gingen.

Ten derde Marie Sagebiel neemt als Juffie de moederrol op zich:

'Juffie' zoals ze werd genoemd, zorgde voor de kleding en voeding van Johan en Rob en had grote invloed op hun opvoeding. Ze stond

vanwege haar rol in het gezin hoger in de hiërarchie dan het huishoudelijk personeel en zat tijdens de maaltijd bij de familie aan tafel.'

Marie is geliefd bij de broers, maar trouwt als Johan 7 jaar is en verdwijnt dan plotseling uit zijn leven. Een harde klap. Marie nam moeders plaats in, waardoor moeder beschikbaar komt als oedipaal object. Maar moeder is niet capabel en ziekelijk. Moeder, Marie en daarna nog een Juf, dat levert nogal wat verwarring op als het aankomt op het hechten aan de belangrijkste vrouw in zijn jonge leven.

Vormt de relatie met Marie zijn vrouwbeeld? Zij is weliswaar goedmoedig maar wordt niet helemaal serieus genomen binnen het gezin. Haar taalgebruik is een bron van vermaak. Ze vraagt bijvoorbeeld aan de jongens 'gaat de maag al aan?' als ze bedoelt, heb je honger?

Hoe ging zo'n taalgevoelige jongen als Johan daarmee om? Komt hier de felle misogynie van Johan vandaan? Vrouwen zijn misschien lief, maar dom en je kunt ze uitlachen?

Met het vertrek van Marie moet Johan verder met de derde 'moeder' en die is echt niet lief voor de kinderen. Bovendien heeft ze een vriend die in de oorlog fout was en het gezin veel schade berokkent.

Ten vierde vader Semmy hij is belangrijk als mannelijke identificatiefiguur. Tot hij op zijn veertigste trouwt met Sara staat Semmy bekend als womanizer. Hij slaagt erin een glanzende maatschappelijke carrière op te bouwen bij de gemeente Amsterdam. Maar hij sterft als Johan 12 jaar is. 3 weken later breekt de Tweede Wereldoorlog uit. Johan verliest zijn vader als identificatiefiguur en veilig baken voordat hij in de puberteit komt en de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog moet doorstaan. Vader heeft uitgesproken ideeën over de opvoeding, zijn zonen moeten zich kunnen ontplooiën naar aanleg en interesse en het was zijn taak ze daarbij met grote toewijding te helpen. Je zou zeggen daar zit geen probleem, behalve dat vader te vroeg overleed om dit in Johans puberteit, de fase tussen kind en man, voor te kunnen leven.

De betekenis van de Bruske droom

Volgens Freud zijn dromen de koninklijke weg naar het onbewuste. Van Johan Polak is een repeterende droom bewaard gebleven. We gaan ervan uit dat in een repeterende droom een bepaald gevoel geen plaats kan vinden in het innerlijk. De droom gaat over kijken en niet gezien worden. Ik besprak hem met Minke de Jong en Annelies van Hees op de manier die we beschrijven in ons boek: *Dromen duiden, een nieuwe benadering*.

'Ze stonden allen aan de overkant van de straat en ik probeerde ze te groeten, maar ze deden of ze mijn handgezwai niet zagen en ik kon hen met geen mogelijkheid bereiken.'

Ik geef onze belangrijkste invallen weer:

Vaak blijven oorlogstrauma's terugkeren in een repeterende droom. De onzichtbaarheid van Johan lijkt een karaktereigenschap geworden en bevestigt daarmee de gedachte dat het een identiteitsstoornis is geworden. Het is ook een onmogelijke situatie. Keer op keer maakt de droom zichtbaar dat je gezien moet worden door je geliefden om zelf te kunnen leven, maar in de Tweede Wereldoorlog mag je als Jood niet gezien worden omdat dat je dood kan betekenen. De familie Bruske staat aan de overkant, tussen droom en werkelijkheid gaapt een groot gat.

We kunnen ervan uitgaan dat de rouw gestoord zal zijn met de te vroege dood van vader en pal daarop het begin van de Tweede Wereldoorlog en het wegvoeren van de familie Bruske.

Staat het geen afscheid kunnen nemen van de familie Bruske, ook voor het geen afscheid kunnen nemen van zijn vader, die immers aan een hartaanval overleed?

We kunnen gevoeglijk aannemen dat het doodmaken van de seksualiteit, in de puberteit toch al zo heftig, met Johan ook nog in onderduikomstandigheden angstaanjagend zal zijn geweest.

De droom gaat over onbereikbaarheid naar twee kanten. Het wuiven is niet alleen afscheid wuiven, maar betreft ook het niet terugkomen. Hij heeft zich zijn hele leven schuldig gevoeld en geschaamd dat hij terugkwam uit Westerbork. Hij wilde niet gezien worden. Het zichzelf daarbij lelijk denken werd een afweermecanisme en hielp Johan om een natuurlijk verlangen naar tederheid en verliefdheid te onderdrukken.

Wat is nu eigenlijk een uitgever?

Uiteindelijk vindt Johan een identiteit in zijn werk als uitgever. Hij kan bijna niet geloven dat hij het daadwerkelijk tot uitgever heeft geschopt. En wat voor een! Zijn vijftigste verjaardag wordt in het Stedelijk Museum gevierd. Het zien en gezien worden, een essentieel onderdeel voor het vormen van de identiteit is misschien niet vanzelfsprekend vanaf zijn geboorte aanwezig geweest, maar hij zal het zichzelf met horten en stoten aanleren. In het Stedelijk houdt hij ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag een geestige speech over wat een uitgever **NIET** is.

Immers, wat is nu eigenlijk een uitgever?
hij schrijft het boek of de verzen niet.
hij leest het boek of de verzenbundel niet.

hij zet en drukt het boek of de bundel niet.
doorgaans corrigeert hij de drukproeven ook niet.
hij snijdt en bindt de afgedrukte vellen niet.
hij verkoopt die boeken, waarvan hij dan tenslotte na een lange
lijdensweg is bevallen, niet.
hij koopt ze ook niet.
en daarna leest hij ze evenmin.

Koen Hilberdink, J.B.W.P. Het leven van Johan Polak, Amsterdam 2017,
Uitgeverij van Oorschot.

Paul Verhaeghe, Identiteit, Amsterdam/Antwerpen 2015. De Bezige Bij.
Hebbrecht, Marc, Annelies van Hees, Minke de Jong & Rolien van Mechelen:
Dromen duiden. Een nieuwe benadering (Reeks Psychoanalytisch Actueel, nr.
24) Garant Uitgevers NV, 2017.